

תוכן העניינים

ז	בפתח הספר
ט	ישראל יעקב יובל, "רצוי לרוב אחיו ודורש טוב לעמו": מנחם בן-ששון כמנהיג אקדמי
כא	רשימת הפרסומים של פרופ' מנחם בן-ששון
1	1. שירה בן-ששון-פורסטנברג, חיים הלל בן-ששון ואבישי בן-ששון-גורדיס, מוסר אביך, תורת אמך: תלמוד ומעשה בבית הורינו
6	2. נחם אילן, "הנס הזה גדול מכלם": דעתו של ר' יוסף בן שושן (השני) על משמעות האוטונומיה הפולחנית והשיפוטית של היהודים בספרד הנוצרית
25	3. שולמית אליצור, "קחה שיר, מנחם נגידי": שירים לכבוד הנגיד והריין מנחם בן יצחק בן ששון
47	4. דותן ארד, הרועה העושק והמשורר שקם להושיע: לתולדות הקראים באלכסנדריה בתקופה הממלוכית
69	5. אלישבע באומגרטן, ראשי הקהל וראשות הקהל: קווים לדמותה של שכבה חברתית באשכנז בימי הביניים
88	6. רם בן-שלום, פולמוס דתי ומנהיגים נשכחים: שלמה קייל והחיבור נגד הנצרות גדולה תשוב"ה
114	7. חגי בן-שמאי, פרשנות בשירות תיאולוגיה שכלתנית: פירוש רס"ג לביטויי גזרה קדומה בהיגדים מקראיים
149	8. ירחמיאל ברודי, מנהיגות על הנייר
159	9. אברהם גרוסמן, דמותו של יעקב בפרשנות ימי-הביניים על רקע פולמוס דתי וחברתי: רש"י, רמב"ן ור' אפרים מלונטשיץ
189	10. יוסף הקר, נשים יהודיות בחצר הסולטאן העות'מאני

11. עודד זינגר, אתגרים להנהגה המקומית בקרב יהודי מצרים בימי הביניים:
 231 ארבע תעודות מן הגניזה הקהירית
12. נדיה זלדס, מנהיגי המגורשים בדרום איטליה: בין אגדה לדורות לבין
 270 המציאות האפורה
13. יוסף יובל טובי, התגבשות ההנהגה של יהדות תימן בימי הביניים
 290
14. ישראל יעקב יובל, זהות הבן הנעקד בקוראן: פולמוס מוסלמי-יהודי
 315 על בכורה, בחירה ומנהיגות
15. דניאל לסקר, עיקרי הדת, פולמוס בין-דתי ומנהיגות קהילתית בספרד
 329 במאה החמש-עשרה
16. שרה סטרומזה, תמונה קבוצתית ותמונת יחיד בשכבת המנהיגות
 היהודית במאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה בעולם האסלאם:
 343 וריאציות על יוסף בן שמעון
17. מרדכי עקיבא פרידמן, שאלות ותשובות לר' יצחק בן ששון ולבנו
 363 ר' מנחם
18. מרים פרנקל, "במעבה לבי יצקתיהו": רמב"ם על ספרים, מחברים
 438 וקוראים
19. ב"ז קדר, בליאן מאיפליין: מנהיג בירושלים לעת תבוסה
 465
20. אלחנן ריינר, "שהוא דור עשירי לעזרא ועינוי דמין לדידיה": משהו
 490 על ייחוס, כהונה וישיבת ארץ ישראל
21. שלמה קלמן רייף, מקומם של כתבי-יד בחקר המדעי של
 516 תפילות ישראל משנת 1859 עד שלהי המאה העשרים
22. אפרים שהם-שטיינר ואליזבת הולנדר, הנהגה לא-רבנית
 539 בקהילה היהודית של קלן בימי הביניים

English Section

23. Mark R. Cohen, Maimonidean Responsa on Business Affairs and
 1 on the Interplay of Jewish and Islamic Legal Systems
24. Noam Stillman, Jewish Leadership in Medieval Islamic Spain –
 24 The Sephardi Difference

מוסר אביך, תורת אִמְךָ: תלמוד ומעשה בבית הורינו

שירה בן־ששון־פורסטנברג, חיים הלל בן־ששון
ואבישי בן־ששון־גורדיס

לימדנו בעל ספר משלי "שמע בני מוסר אביך ואל תטש תורת אִמְךָ" (משלי א, ח), והדברים מהדהדים את חוויות ילדותנו ובגרותנו בבית אימא ואבא ובכתי הסבות והסבים. שומה עלינו לדייק את דבריו של בעל ספר משלי, שכן בביתנו מוסר אבא ותורת אימא שלוכים ושזורים זה בזה, ואין להפריד בין שלבי החינוך והלמידה שזכינו להם. כל כולם רצף אחד, תורה אחת. נפלה בחלקנו הזכות לחלוק עם הקוראות והקוראים בכרך זה כמה מחוויות השילוב בין תורה למוסר, במיזוג הקולות של אימא ואבא ושל בתי הגידול שלהם ושלנו, בין מחקר למנהיגות, בין פרט לקהילה, בין לימוד לחינוך ובין הקצוות.

יסוד היסודות ועמוד החכמות בבית ילדותנו הוא האחדות המופלאה בין אימא לבין אבא. מוסר אבא מנחם היה תמיד, ועודנו, ממוקד באימא ובאהבתו אליה. אימא אינה האישה שעומדת מאחורי הגבר המצליח שהוא אבא, אלא אישה מצליחה ומנהיגה כבירה בפני עצמה, העומדת לצידו של אבא כשם שהוא עומד לצידה. זכינו לגדול בבית שאין בו מנהיג אחד אלא שניים, היודעים לכוון מבט משותף לעבר העתיד, בה בשעה שהם מביטים כל העת זה בזה.

הזוגיות הנדירה של אבא ואימא היא הגזע שממנו הסתעפנו אנחנו, ושממנו ינקנו ועודנו יונקים בנדיבות מוסר, תורה, חום ואהבה. ברם גזע זה יונק משורשים עמוקים אף הם – בית אימא ושורשיו בדרודן ובחברון, בית אבא ושורשיו בפורקמיין שבגליציה ובבית הרב בוולוז'ין. מן השורשים הללו יונקים מוסר אבינו ותורת אימנו את המחויבות העצומה ללימוד ולדעת, ואת המבט הרואה בשליחות ציבורית קודש.

שם למדנו כי אבן הבניין של החברה היא היחידה המשפחתית – כי המשפחה היא הגרעין של הקהילה. במבוא לספרו "צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם" אבא קושר את העבר וההווה סביב הליכה המשפחתית: "כוח חיבור זה, העוסק בחיי החברה לרובדיהם, ובהם משפחות בית ישראל באגן הים התיכון בימי הביניים, נמשך והולך ממשפחות הורים, השופעות עידוד, עצה, תכונה

וידע: רבקה ודז'וניה, יוסף ויונה, וסביבם ילדיהם ונכדיהם".
"שתלתם ניגונים בי, אמי ואבי", שרנו בילדותנו בבית סבא וסבתא, מדי שבת
שבבתו. והניגונים נמשכים והולכים מהם אלינו ואל צאצאינו.

בין מחקר למנהיגות

אלו שפגשו את אבא בשנים האחרונות ודאי נתקלו בו בתפקידים הציבוריים
שנשא וממשיך לשאת בין כחבר ועד מנהל ונאמן בקרנות העוסקות במפעלים
פילנתרופיים, בין כנגיד, נשיא או רקטור האוניברסיטה העברית, בין כיושב ראש
ועד ראשי האוניברסיטאות או כחבר כנסת ויושב ראש ועדת חוקה, חוק ומשפט.
עשייה ציבורית זו של אבא נדמית אולי כהפסקה והתערבות במחקרו, אולם אין
היא לאמיתו של דבר אלא עיקר ההגשמה של חיי העיון שבחר.

באחת השנים שיחקנו בחגיגה משפחתית משחק שאלות, שבו היה צריך כל
משתתף בתורו לזהות דמות ידועה שהוותרה ממנו. לאבא נדרשו שתי שאלות כדי
לנחש שהדמות שנבחרה עבורו הייתה רב סעדיה גאון. מחקריו של אבא בגניזת
קהיר ובהנהגת הקהילה היהודית בימי הביניים הובילו אותו לבלות עשורים רבים
בחברתם של רס"ג, הרמב"ם ומשפחתו, ושאר מנהיגי הקהילה. כילדים הצצנו לנבכי
הארגונים של כתבי-יד בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק כדי להכיר בהשתאות
את הפרגמנטים, ובהם כתב ידו של הנשר הגדול.

בפרק האחרון של ספרו על קהילת קירואן תיאר אבא את כוחה של ההנהגה:
"המוסדות והמנהיגים בקהילה נשענו על שניים – על כוח שמקורותיו שונים ועל
ערכי יסוד לחברה במקום. כיוון שאלה היו הבסיס לפעילות המוסדות בקהילתם,
נשתלבו בפעילות מוסדות אלה ההבט המעשי, כוח הפעולה, וההבט האידיאי
שבצידוק הערכי, ולא חסר בהם דבר לשמש כהנהגה במקום" (עמ' 438).

מהם – ממנהיגי ישראל הגדולים שבארצות האסלאם בימי הביניים – למד
אבא, ואותנו לימד שאף שקל יותר לבחור במסלול אחד, לימוד או שירות ציבורי,
שני המסלולים נשכרים משילוב ביניהם.

בין פרט לקהילה

את דרכו האקדמית החל אבא במחקריו על הקהילה היהודית בימי הביניים. מחקריו
על יהודי סיציליה וקירואן (שהודות להם אנחנו מכנים אותו בכדיחות הדעת ראש
עיריית קירואן) לימדו אותנו שלצד חשיבותם של המרכזים הגדולים בכבל ומנהיגיהם
הידועים הייתה למוסדות הקהילה המקומית חשיבות מכרעת בחיי היהודים בימי
הביניים. גם כאן לא נשאר הלימוד בין כותלי הכיתות בהר הצופים או במחלקת

חקר הגניזה בספריית אוניברסיטת קיימברידג'. זכורה לנו בילדותנו מהומה זוטא שפרצה בקהילה הירושלמית שהשתייכנו אליה, כאשר עלה אבא לדרוש בליל שבת וקרא את תשובתו של רב האי, המתיר לגברים במגרב לגלח את בית שחיים מפאת הזיעה, כשהוא פוסק ששאלת כלי גבר וכלי אישה נמדדת על פי מנהגי אותו המקום והזמן. לאימא אמרו השכנים: שמעת שמנחם דרש בזכות לבישת מכנסיים לנשים מן ההלכה?

זאת ועוד, עיכוב התפילה בבתי הכנסת של יהודי ארצות האסלאם, שאבא כתב עליו, היה בעיניו לא רק נושא ראוי לפרסום אקדמי המוכיח את קדמותה של הקהילה המקומית העצמאית, אלא גם דגם לחיקוי במאבק על צדק חברתי בימינו. כך, למרות מחויבותו העמוקה לשלטון החוק, עד כדי כך שכמחוקק הקפיד ומקפיד שלא לחצות את הכביש שלא במעבר חציה וברמזור ירוק (וכחוקר סירב לאפשר לנו להשתמש במחשב השולחני שנקנה מכספי קרן המחקר), האמין אבא שיש נושאים שעבורם נכון לעצור את שגרת הציות, ובהם בולטים הנושאים שבהם ניכרה אמונתו בחשיבותן של קהילות אל מול המרכז.

שלושתנו, שירה, הלל ואבישי – נישאנו בחתונות הלכתיות מחוץ לרכבות הראשית, הִשָּׁאנו מחוץ לרכבות או שניהם גם יחד. אבא תמך בכך באהבתו אותנו, אבל לא פחות מכך כי האמין בהשמעת זעקתן של עגונות ומסורבות גט ושל מי שנמנע מהם להקים בית בישראל כחוק.

מחויבותו של אבא לקהילה לא התמצתה בתמיכה בזעקת הדל אלא בחיים של מסירות לקהילות שהוא חבר בהן. בצעירותו, כחבר בבני עקיבא, התנדב להדריך בסניף החדש שנפתח בבית וגן לאוכלוסיות שלא נכללו קודם לכן בסניף ירושלים-מרכז, שהוא עצמו גדל בו. לאחר סיום לימודיו לא נענה ללחץ להסתגר באוהלה של תורה ובמקום זאת הצטרף לגרעין "להגשמה", ובו שימש מרכז הגרעין וחבר ההנהלה הארצית של בני עקיבא. (לתפקיד המזכ"ל שלה סירב בהמשך, כי חשב שלא ראוי למנות לתפקיד מי שאינם חברי הקיבוץ הדתי). את המחויבות הזו נשא עימו לנשיאות הקונגרס למדעי היהדות, לקהילת 'מניין הורים' בקריית משה, לעיצוב הקהילה בשכונת רמות שבה גדלנו ולקהילות הרבות התובעות את זמנו ומרצו בימים אלה. קהילות אינן משגשגות בלי חברים וחברות המוכנים להשקיע בהן את זמנם ומרצם שלא על מנת לקבל שכר ומבלי לשאול מה עושים אחרים. מאבא ומאימא אנו לומדים שהן בהצהרה הן במעשה – לא מסרבים אף פעם לשאת באחריות הקהל.

בין הקצוות

אבא מדבר בשקט, וגם כשהוא מתרגז, הוא עושה זאת בשקט. כילדים, השקט הזה הטיל בנו מורא. עברו שנים רבות עד שהבנו כמה יוצאת דופן המתנינות שהוא

נוהג בה, מתנינות שהייתה מן הסגולות החשובות שעליהן העמיד הרמב"ם את תורת המידות שלו. המתנינות שמשקפת בהליכותיו היא אבן פינה באמונות ובפעולות שנקט.

כידוע, הקצנה וכיתתיות הן סכנות הנשקפות לכל קהילה מאמינה. היו אלה קיצוניים שדחקו את הרמב"ם ומשפחתו מספרד למרוקו ובסופו של דבר למצרים, והשקפת עולם קיצונית, הגם שמובנת, דחקה קהילות יהודיות מסוימות לחייב ולהלל מרטרולוגיה הרחק מעבר לגבולות ההלכה. על שני הדברים למד וכתב אבא עם חבריו, ומשניהם למד על חשיבות ההימנעות מן הקצוות. אך בל נטעה, כשם ששביל הזהב האריסטוטלי של הרמב"ם אינו אמצע החושש מנקיטת עמדה שמלין על 'קיצוניים משני הצדדים', כך גם עבור אבא ההתרחקות מן הקצוות אינה מתבטאת במדידת האמצע המדויק בין שתי נקודות קיצון, אלא בשיקול דעת ובבחירה מודעת של המקום שראוי לו לאדם לחיות ולהיות בו. ההחלטה הזו דורשת אומץ רב, ולא אחת היא קוראת לנו לצאת למאבק לתיקון מערכות שסטו מדרך הישר.

כימיו בבני עקיבא נאבק אבא במגמות ההפרדה המגדרית שהחלו להתפתח בתנועה, ולאורך השנים הסתייג מן הרבנות הראשית. בשנים שבילה בקיבוץ הדתי היה בן בית של המחנכים הליברלים טובה ורפי אילן ויוסק'ה ויפה אחיטוב, ארבעתם זכרם לברכה. במעשיו ובאמירותיו אבא תמיד חינך שלא להיכנע לקיצונים. את כל זה עשה בלי להרים את קולו. מהוריו, סבא וסבתא שלנו יונה ודז'וניה, למד על כוחה של העוצמה השקטה. ביתם של אימא ואבא תמיד היה פתוח לנוכחים ולגרים, ועודד אותנו לקרוא ולהפנים את מכתבו של הרמב"ם לעובדיה הגר הנורמנדי, שבו הרמב"ם אומר בלשון שאינה משתמעת לשני פנים שאהבת הגר מחייבת אותנו ליצור חברה של שווים, בין שהם חדשים מקרוב באו, בין שנולדו בבית. כל אחד מאיתנו המשיך בדרכו את המאבק לקיים בישראל חברה מתונה וחברה של שוויון. לא אחת הצטרפו אימא ואבא למאבקים שלנו, אבל גם כשלא עשו זאת בפומבי, חיזקו אותנו בניסיון להגשים בדרכנו את האידיאלים שאליהם כיוונו אותנו.

בין לימוד לחינוך

הבריה התיכון של הערכים שהנחיל לנו אבא היה החינוך. לפני ואחרי – אבא חבר הכנסת, נשיא האוניברסיטה או הפרופסור, היה אבא – ועודנו – מחנך. כשאנו פוגשים מישהו מתלמידיו ברחובות ירושלים תמיד הוא מציג את התלמיד כמי ש"ישבנו יחד באותה כיתה". עבורנו, לא הייתה זו הכיתה אלא שולחן השבת, וסביבו ישבנו בהתחלה כלומדים ועם השנים – בעידודם של אימא ואבא, גם כשותפים ללימוד. מחידונים על פרשת השבוע על פי סדר האל"ף-בי"ת עברנו לקריאה משותפת בספריה של נחמה ליבוביץ', שבביתה ממש למדו אבא ואחיו

ללמוד. משם המשכנו לספריו של סבא יונה והתורה שנמסרה מפיו, לתורות בריסק ולדרושים של סבא יוסף בורג. דיברנו בפרשנות מקרא, ברעיונות שעלו בעיון בפרשה ובלקחים שנלמדים מחקר המקרא האקדמי. כולם יחד חברו למסכת אחת שנמשכה משבת לשבת ומשנה לשנה. סביב שולחן השבת היו מגיעים האורחים, חברים של אימא ואבא מילדות ומבגרות, מישראל ומן העולם, מכל הרקעים, המגדרים והנטייות. לכולם היה מקום סביב השולחן, שאליו זכינו לצרף את יאיר, טלילה וטליה, בן הזוג ובנות הזוג שלנו, בני שיח אהובים ושווים.

כשהתכוננו לכת-המצווה או ברה-המצווה למד איתנו אבא במשך שנה. בכל שבוע היינו לומדים מספריהם של דוד הלל וסבא יוני, מפרשות השבוע שלנו ומן החגים שסביבן. כך למדנו לחשוב, לקרוא, וללמד. חודשים לפני טקס בתי-המצווה או ברה-המצווה היינו מתייצבים בקצה האחד של הסלון, כשאבא ואימא יושבים בקצה השני, ומתאמנים לדרוש מן המקורות שלמדנו, ללמד שיעור (ולא רק לקרוא דרשה כתובה). המסורת הזו, שהחלה כשאבא עצמו היה ילד, ועברה בחינוך שלנו, נמשכת היום אצל ילדינו. אבא מתברח איתם על הפכים כדי ללמד אותם לזהות מה ישנו ומה איננו, הוא מתעניין במה שלמדו וצמא לשמוע את מה שיש להם ללמד אותו, ולקראת טקס ברה-המצווה ובתי-המצווה שלהם פוגש אותם במקום שבו הן והם נמצאים וצומח איתם.

בריאיון עיתונאי לפני כמה שנים היטיב אבא להסביר את הערך של לימוד ההיסטוריה: "היסטוריה היא המסגרת שמחייבת אותנו מבחינה תרבותית. היא בשום פנים ואופן לא התפריט לדעת איך לחיות. היסטוריה היא לא המדריך לחיים; היסטוריה היא מקור יניקה. אני היסטוריון, היסטוריון של יהודי המזרח, אני עוסק ביהודים בארצות המזרח ומבחינתי זה החלק האחר של הזהות שלי, למרות שהורי באו מארצות אירופה. באתי ללמוד היסטוריה משום שבתוך ההיסטוריה הכול התרחש, המדע, ההתרחשויות והכלכלה. אז חשבתי להתחיל עם שנה היסטוריה ונראה אחרי שנה לאן אני הולך. בסוף מצאתי את עצמי בתוך אותו עולם. הכול מתרחש בהיסטוריה".

ספר זה הוא ביטוי לשיחה רבת-שנים שמנהל אבא עם קהילה רחבה של חוקרים וחוקרות, תלמידים ותלמידות, מורים ומורות. יעמדו על הברכה עורכי הספר שהתקינו דורון יפה ועשיר שכזה, שיעמוד לדורות שיבואו. לאבא מנחם שלנו נוסף אנחנו את תודתנו ואהבתנו, על כל השנים שהיו, ועל אלה שעוד יבואו בכריאות ובשיחה פורייה, באור התורות והמוסר שלך ושל אימא עדה.

שירה, חיים הלל ואבישי, יאיר, טלילה וטליה, שי, מעין יונה, אושרי, פניה רבקה, יונה מקס, שלום יוסף, אלה שרה, אלומה מרים ואראל קוה.